

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАВАЛЬНОЇ СФЕРИ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОФІЦЕРІВ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

О. М. МАХЛАЙ

У наш час переважна більшість злочинів та правопорушень пов'язана з невиконанням вимог законодавства про державний кордон України і має економічний характер.

Активізація боротьби зі злочинністю висуває підвищені вимоги до професійної та психологічної підготовки офіцерів оперативно-розшукових підрозділів (ОРП) Державної прикордонної служби України (Держприкордонслужба), насамперед йдеться про їх уміння належним чином протистояти протизаконним діям на кордоні.

Професійна діяльність офіцерів ОРП Держприкордонслужби висуває до них підвищені вимоги, в першу чергу йдеться про його законслухняність, стійкість до корупції, не перевищення службових повноважень, спроможність працювати в умовах реального ризику для життя і здоров'я та передбачає наявність у них великого інтелектуального потенціалу, вміння наполегливо і творчо шукати істину в межах закону, виявляти причинно-наслідкові зв'язки між фактами, подіями та вчинками людей, своєчасно приймати нешаблонні рішення у складних, непередбачуваних ситуаціях, працювати на випередження, аналізувати тенденції розвитку криміногенної ситуації, прогнозувати можливі ризики і загрози безпеці країни тощо.

Виконання цих завдань можливе лише за умови, якщо у офіцерів ОРП Держприкордонслужби буде високорозвинена пізнавальна сфера.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що у психологічних дослідженнях пізнавальна діяльність та процеси, а також здібності особистості були предметом посиленої уваги науковців протягом тривалого часу.

Розвиток пізнавальних процесів, здібностей та діяльності є однією з найважливіших умов досягнення високого рівня професіоналізму, тому у наш час вони активно досліджуються українськими психологами, серед яких: Г. О. Балл, О. М. Бандурка, М. В. Костицький, С. Д. Максименко, В. О. Моляко, В. П. Москалець, М. В. Савчин, Н. М. Давидюк, О. Д. Сафін, М. Л. Смульсон, Б. М. Олексієнко та ін.

Проте потрібно зазначити, що ці праці досліджують пізнавальну сферу учнів і студентів, тому не всі здобутки зазначених науковців можна застосувати для розв'язання проблем становлення та розвитку особистості професіонала в особливих умовах діяльності.

Що стосується професійного вдосконалення офіцерів ОРП Держприкордонслужби, то цьому питанню сьогодні також приділено значну увагу. Зокрема, певні аспекти виховання професійних якостей, психологічне прогнозування надійності та психологічні умови оптимізації діяльності офіцерів-оперативників досліджували Ю. А. Галімов, В. Г. Кельба, С. О. Філіпов.

У той же час поза увагою дослідників залишилися питання вдосконалення інтелектуальної складової оперативно-розшукової роботи, розвитку пізнавальної сфери офіцерів оперативно-розшукових органів, актуальність яких суттєво підвищується в умовах якісно нових вимог до рівня оперативного забезпечення охорони державного кордону, необхідності підвищення ефективності практичної діяльності офіцерів ОРП Держприкордонслужби, напруженого протистояння із транскордонною злочинністю.

Таким чином, недостатня науково-теоретична розробленість психологічних умов розвитку пізнавальної сфери офіцерів ОРП ДПС України і нагальна практична потреба в їх визначенні та експериментальній перевірці і перетворює розвиток пізнавальної сфери офіцерів ОРП на актуальну науково-практичну проблему.

Метою статті є експериментальне обґрунтування психологічних умов та визначення рівня розвитку пізнавальної сфери офіцерів оперативно-розшукових підрозділів Державної прикордонної служби України.

Якщо актуалізувати потреби офіцерів ОРП Держприкордонслужби у вияві творчого мислення та інших пізнавальних процесів, а також в оволодінні операціями та методами мислення, то це сприятиме розвитку їх пізнавальної сфери і результативності професійної діяльності.

Пізнавальну сферу особистості становлять елементи, що є системно організованою єдністю пізнавальних процесів і пізнавальної діяльності. При цьому необхідно враховувати, що пізнання як процес або як діяльність має різну спрямованість. Об'єктом пізнання може бути і навколишній світ, і учасники взаємодії, і сам суб'єкт пізнання (у цьому випадку ведуть мову про самопізнання) [1–3].

На першому етапі дослідження було проаналізовано спеціальну літературу, вивчено рівень опрацювання теми та сучасний стан проблеми, обґрунтовано її актуальність, визначено мету, завдання і методику дослідної роботи.

На другому етапі дослідження було здійснено емпіричне дослідження пізнавальної сфери офіцерів ОРП, статистичну обробку та факторний аналіз отриманих результатів. Перший етап емпіричного дослідження було спрямовано на перевірку гіпотези про те, що розвиток пізнавальної сфери офіцерів ОРП Держприкордонслужби, їх професійну мобільність можна забезпечити підвищенням ефективності не окремих пізнавальних процесів, а пізнавальної діяльності в цілому як системи структурно-функціональних компонентів. Для цього ми досліджували пізнавальні процеси, а також міжособистісні та внутрішньоособистісні стосунки, через які виявляються особливості самопізнання офіцерів ОРП.

Під час діагностики рівня сформованості пізнавальних процесів офіцерів ОРП Держприкордонслужби ми використовували структурну модель пізнавальної діяльності. При цьому також було враховано, що саме інтелект опосередковує успішність діяльності того чи іншого працівника. Ми також спиралися на тезу О. В. Брушлінського про те, що інтелект найбільшою мірою впливає на поведінку і взаємини з іншими людьми, а також є провідною, стрижневою якістю не тільки когнітивного, але й цілісного особистісного розвитку людини [4].

Ми брали до уваги традиційне для психології виокремлення груп пізнавальних психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, уваги, уяви, мислення), але враховували, що вичленувати будь-який із них у чистому вигляді не можна, оскільки всі вони тісно пов'язані один з одним [5–7].

Для діагностики пізнавальних процесів ми використовували класичні тести, що передбачали дослідження інтелектуальних процесів, зокрема:

«Інтелектуальна лабільність» (ІЛ) – бланковий груповий тест для вивчення швидкості та гнучкості інтелектуальних процесів [8]. Цю методику ми використовували для прогнозування успішності у професійному навчанні, опануванні новими видами діяльності й оцінки якості трудової практики. Разом з тим ми враховували, що виконання завдань методики вимагає від індивіда високої концентрації уваги та швидкості дій.

Було передбачено, що учасники тестування повинні у заданому темпі виконувати нескладні інтелектуальні завдання, які вимагають і дуже швидкого реагування (декілька секунд), і різкого переключення діяльності з одного виду інтелектуальної роботи на інший.

«Піктограма» (П) – бланковий тест для вивчення особливостей мислення, опосередкованої пам'яті, афектно-особистісної сфери [8].

Методика Г. Мюнстерберга (ММ) – бланковий тест для визначення вибірковості та концентрації уваги [8, 9]. Методика дозволяє вивчати стійкість уваги при тривалій, одноманітній роботі, темп психічних процесів, ступінь стомлюваності уваги під час діяльності, вплив перешкод, переважну установку на швидкість або ретельність у роботі.

«Складання рядів з одним зайвим» (СРОЗ) [8] – бланковий тест для оцінки здатності до узагальнення і виділення істотних ознак. Методика призначена для оцінки вербально-логічного мислення.

Прогресивні матриці Дж. Равена (ПМР) [8] – тест інтелекту, призначений для вимірювання рівня інтелектуального розвитку, невербального інтелекту, логічного мислення.

«Творчі здібності» (ТЗ) – методика дослідження творчої уяви, швидкості процесів мислення і широти-активності словникового запасу [8].

Таким чином, у процесі комплексного дослідження ми мали можливість оцінити розвиток пізнавальної сфери офіцерів ОРП, зокрема таких її складових:

обсяг уваги (кількість об'єктів, на які може бути спрямована увага);

гнучкість уваги як здатність швидко переключатися з одних установок на інші, відповідно до нових умов;

гнучкість мислення як властивість продуктивного мислення, що виявляється в перебудові наявних способів розв'язання завдання, в зміні неефективного способу вирішення на оптимальний; відкритість інтелекту, тобто властивість приймати і переробляти в свідомості нові ідеї з урахуванням виявленої проблеми; відкритість інтелекту пов'язана із здатністю знаходити аналогії, встановлювати асоціації, незалежно мислити, вмінням подивитися з нового боку на відомі речі;

передбачення засобів і кінцевого результату предметної діяльності суб'єкта, на основі яких визначаються програми поведінки у проблемній ситуації.

У дослідженні взяло участь 54 респонденти. Середній вік респондентів – 24,8 року. Їхній досвід роботи в оперативно-розшукових підрозділах у середньому 3,2 року.

Отримані результати було узгоджено за 5–ти бальною шкалою, в якій 5 балів – це вища оцінка, 0 балів – нижча оцінка. Наочно ці дані наведено на рис.

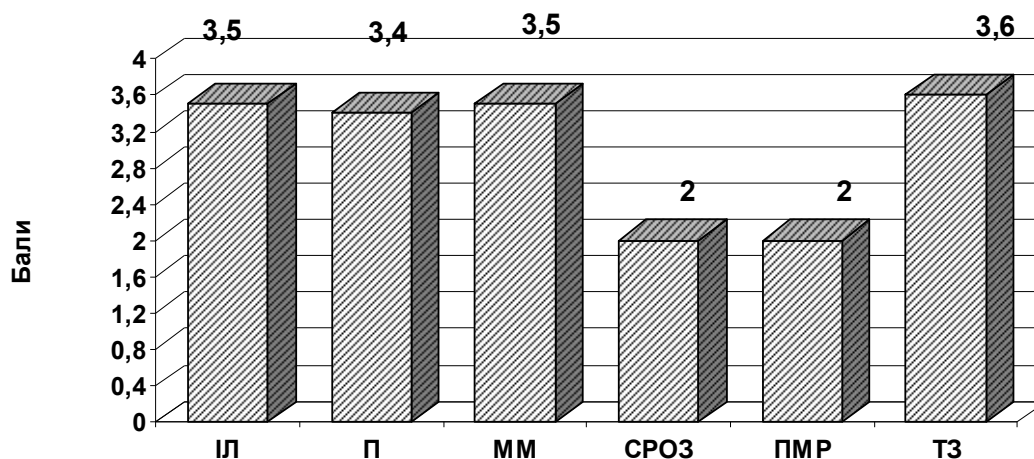


Рис. Рівень розвитку пізнавальних процесів в офіцерів оперативно-розшукових підрозділів: ІЛ – «інтелектуальна лабільність»; П – методика «пиктограма»; ММ – методика Г. Мюнстерберга; СРОЗ – «складання рядів з одним зайвим»; ПМР – прогресивні матриці Дж. Равена; (ТЗ) – тест «творчі здібності»

Під час тестування респонденти продемонстрували високий рівень інтелектуальної лабільності, зокрема легкість засвоєння навчального матеріалу та нової інформації, здатність до перенавчання, успішність у професійній діяльності, сформованість навичок швидкодії і достатній рівень розвитку пам'яті та уваги.

Застосування методики Г. Мюнстерберга дозволило виявити в офіцерів ОРП високу концентрацію і стійкість уваги, здатність тривалий час зосереджуватися на об'єкті. Виконання цього завдання не викликало труднощів у респондентів, оскільки в професійній діяльності офіцери ОРП часто працюють із різними документами, зіставляють інформацію, аналізують її. Зазначені якості уваги сприяють успішній роботі з документами.

За результатами обробки даних методики «Піктограма» ми також констатували високі показники опосередкованої пам'яті. Виконання завдання не викликало труднощів у респондентів; вони, як правило, відтворювали весь перелік запропонованих слів і словосполучень.

Аналіз зображень дозволив виділити три їх групи: знаково-символічні, конкретні та абстрактні зображення. Враховуючи типологію І. П. Павлова, ми віднесли респондентів, які використовували абстрактні зображення, до типу мислителів. Можна припустити, що в розумових операціях такі респонденти, як правило, прагнуть до узагальнення, синтезу інформації, і ця якість відповідає вимогам професії.

При дослідженні творчих здібностей офіцерів ОРП було встановлено, що складені ними речення із запропонованих слів не були оригінальними, найчастіше це були однотипні логічні комбінації. Цей тест виявився найбільш важким для виконання.

Крім того, на цьому етапі роботи в офіцерів ОРП відбулася перебудова діяльності, що позначилося на динаміці виконання ними завдання. Аналогічна ситуація склалася і при складанні рядів слів з одним зайвим.

Робота з прогресивними матрицями Дж. Равена не викликала у респондентів труднощів, що свідчить про високий рівень сформованості у них невербального мислення.

При інтерпретації результатів дослідження пізнавальних процесів ми провели порівняльний аналіз з результатами дослідження екстраверсії-інтроверсії і нейротизму за Р. Айзенком. Ми припускали, що респонденти з різним ступенем екстраверсії-інтроверсії та нейротизму при вирішенні розумових завдань по-різному використовуватимуть велику за обсягом і різномірну інформацію, проявлятимуть різний ступінь гнучкості при виборі варіантів рішення, з неоднаковою ретельністю обдумуватимуть кожне рішення, будуть по-різному послідовними при досягненні мети (результату рішення), докладатимуть різні зусилля.

Аналіз одержаних даних показав, що:

вищі показники при застосуванні тестів показали групи інтровертів;

групи інтровертів та екстравертів виявили специфічні процесуальні особливості діяльності при вирішенні завдань, що стосувалися способів аналізу і використання інформації, а також щодо способів організації пізнавальної діяльності. Ці специфічні процесуальні особливості ми інтерпретували як прояв індивідуальних стилів діяльності, характерних для інтровертів та екстравертів;

індивідуальний стиль пізнавальної діяльності інтровертів (для якого характерні систематичність і глибина аналізу інформації, послідовність ходу рішення, поступовий перебір та ретельна перевірка варіантів рішення, обережність при виборі остаточної відповіді, прагнення до використання записів й інших зовнішніх опор), більшою мірою адекватний способам розв'язання логічних завдань, завдань на увагу і пам'ять. Індивідуальний стиль екстравертів (для якого характерні легкість при використанні великого обсягу різномірної інформації (як поточної, так і такої, що зберігається в пам'яті), гнучкість ходу рішення), адекватний при виконанні методики «Піктограма»;

за шкалою нейротизму група «нестійких» показала вищі показники розв'язання тестів на творчі здібності.

Аналіз результатів дослідження пізнавальних процесів офіцерів ОРП дозволив зробити висновок про те, що у офіцерів ОРП Держприкордонслужби добре розвинені пам'ять, увага та невербальне мислення, а недостатньо високим є рівень сформованості уваги і творчих здібностей.

Враховуючи характер професійної діяльності офіцерів ОРП, зокрема поєднання у ній навичок діяльності типу «людина – людина» і «людина – знак», протистояння її суб'єктів за типом перманентного конфлікту, можна стверджувати, що професійна діяльність офіцерів ОРП вимагає насамперед розвитку таких сторін їх пізнавальної сфери, як увага та творчі здібності.

Професійна мобільність, яка забезпечує ефективність професійної діяльності офіцерів ОРП, також визначається нетрадиційним, творчим мисленням і увагою. Тільки за цієї умови працівник ОРП зуміє передбачати різні варіанти вирішення професійних завдань, зможе давати їм критичну, науково обґрунтовану оцінку, критично осмислювати проблемні ситуації, самостійно розробляти проблеми, та, теоретично аргументуючи свою позицію, пропонувати варіанти їх розв'язання.

Таким чином, результати проведеного дослідження засвідчили, що тільки через розвиток окремих пізнавальних процесів і навіть усього їх комплексу у офіцерів ОРП не можна підвищити ефективність їхньої професійної праці. Професійна ефективність офіцерів ОРП Держприкордонслужби як суб'єктів діяльності класів «людина – людина» і «людина – знак», що відбувається в умовах перманентного соціального та міжособистісного конфлікту, визначається високим рівнем розвитку не просто пізнавальних процесів, а пізнавальної діяльності як системи структурно-функціональних компонентів.

Тим самим нами підтверджено гіпотезу про те, що розвивати пізнавальну сферу офіцерів ОРП необхідно не через підвищення ефективності окремих пізнавальних процесів, а шляхом удосконалення пізнавальної діяльності в цілому.

Ці висновки є дуже важливими для розробки адекватних, психологічно обґрунтованих технологій розвитку пізнавальної сфери офіцерів ОРП Держприкордонслужби з урахуванням психологічних особливостей їх конфліктної взаємодії та поведінки в ризикованих ситуаціях.

Пізнавальна сфера офіцера ОРП – це динамічна система, яка забезпечує взаємодію всіх когнітивних структурних елементів його психіки (пізнавальних процесів, пізнавальних здібностей, пізнавальної діяльності) у процесі самопізнання і опанування світом в умовах професійного

перманентного конфліктного протистояння з правопорушниками законодавства про державний кордон.

Своєрідність пізнавальної діяльності офіцерів ОРП Держприкордонслужби визначається особливостями та вимогами оперативно-розшукової діяльності, саме вони надають їх пізнавальній сфері професійної спрямованості, яка виявляється у переважному розвитку і структуруванні певних пізнавальних умінь.

З огляду на це, визначено, що психолого-акмеологічні умови розвитку пізнавальної сфери офіцерів ОРП можна виявити лише шляхом установлення характеру вимог, які професійна діяльність висуває до неї, а також через вивчення специфіки впливу цих вимог на пізнавальну діяльність.

Вивчення характеристик пізнавальних процесів офіцерів ОРП засвідчило, що працівники Держприкордонслужби мають добре розвинену пам'ять, увагу та невербальне мислення, але недостатньо високий рівень сформованості уяви і творчих здібностей.

Доведено, що професійна мобільність, яка забезпечує ефективність професійної діяльності офіцерів ОРП Держприкордонслужби, визначається насамперед нетрадиційним, творчим мисленням і уявою, що підтверджує актуальність нашого дослідження.

Тільки за умови розвиненої пізнавальної сфери офіцер ОРП зуміє розробляти різні варіанти розв'язання професійних завдань, давати їм критичну, науково обґрунтовану оцінку, критично осмислювати проблемні ситуації, самостійно розробляти проблеми, і, теоретично аргументуючи свою позицію, пропонувати варіанти їх вирішення.

Перспективним напрямком подальших психологічних досліджень пізнавальної сфери може бути проведення структурного аналізу пізнавальної сфери офіцерів оперативно-розшукових підрозділів Державної прикордонної служби України.

Список використаної літератури:

1. Дружинин В. Н. Структура и логика психологического исследования / В. Н. Дружинин. – М. : ИПАН, 1993. – 117 с.
2. Исследование проблем психологии творчества / [под ред. Я. А. Пономарева]. – М. : Наука, 1983. – 336 с.
3. Карпов Ю. В. Критерии и методы диагностики умственного развития / Ю. В. Карпов // Вестник Московского ун-та. Серия 14 : Психология. – 1982. – № 3. – С. 19–26.
4. Брушлинский А. В. Субъект: мышление, учение, воображение / А. В. Брушлинский. – М. : Ин-т практической психологии, 1996. – 392 с.
5. Шестопалова О. П. Структура пізнавальних здібностей і мотивації та можливості їхньої діагностички в освітньому орієнтуванні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 19.00.01 / О. П. Шестопалова. – Х., 1997. – 24 с.
6. Davies D. R. Selective and sustained attention tasks : Individual and group differences / D. R. Davies, D. M. Jones , A. Taylor // Parasuman R. et al. (eds.) Varieties of attention. – N.-Y. : Academic Press, 1984. – P. 25–30.
7. Hale J. A. Attention and cognitive development / J. A. Hale, M. Lewis eds. – N.-Y. : Plenum Press, 1980. – 160 p.
8. Методы психологической диагностики : сб. статей / [отв. ред. В. Н. Дружинин, Т. В. Галкина]. – М. : ИПАН, 1993. – 86 с.
9. Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации: Описание и руководство к использованию / [отв. ред. А. Ф. Кудряшов]. – Петрозаводск : Изд-во «Петроком», 1992. – 318 с.
10. Методы системного педагогического исследования : учеб. пособ. / [под ред. Н.В. Кузьминой]. – М. : Народное образование, 2002. – 208 с.